अस्वीकरण

नेपालीमा अनुवाद गरिएको मामिलाको निर्णय पक्षकारले आफ्नो भाषामा बुझ्नु को लागि मात्र हो। सबै व्यावहारिक र आधिकारिक उद्देश्यका लागि, फैसलाको अंग्रेजी संस्करण नै प्रामाणिक हुनेछ र कार्यान्वयनको उद्देश्यका लागि पनि अंग्रेजी भाषा मै जारी भएको फैसला मान्य हुनेछ।

राष्ट्रिय राजधानी क्षेत्र दिल्ली र अन्य
विरुद्ध
सुभाष चन्द्र खत्री र अन्य
*(*सिभिल अपील नं. १९८७ *of* २०२३)

१० अप्रिल, २०२३
*[*एम.आर. शाह र सी.टी. रविकुमार, जज.]

उचित क्षतिपूर्ति र भूमि अधिग्रहण, पुनर्वास र पुनर्स्थापनामा पारदर्शिता अधिनियम, २०१३: दफा २४(२) -
भूमि अधिग्रहण कहिले समाप्त भएको मानिन्छ - निजी प्रत्यर्थी-रिट नरिक्षकद्वारा दायर रिट निवेदन जसमा दफा २४(२) अनुसार विषयगत जमिनको अधिग्रहण कारबाही समाप्त भएको घोषणा गर्न माग गरिएको - विभागको दाबी के थियो भने विषयगत जमिनको कब्जा २०१३ अघि नै लिइएको थियो र प्रयोग गरिएको थियो तर क्षतिपूर्ति भुक्तानी गरिएको थिएन - उच्च अदालतले अधिग्रहण समाप्त भएको ठहर गरेको तर मूल रिट निवेदकले ऐन अनुसार क्षतिपूर्ति पाउने - अपीलमा, यस्तो निष्कर्ष निकालियो: विषयगत जमिनको कब्जा २०१३ को ऐन लागू हुनुअघि नै लिइएको र प्रयोग गरिएको थियो, त्यसैले अधिग्रहण समाप्त हुने अवस्था आउँदैन र मूल रिट निवेदक ऐन अनुसार क्षतिपूर्तिको हकदार हुँदैन।

उच्च अदालतबाट जारी गरिएको फैसला असंगत र बदर - भूमि अधिग्रहण ऐन, १८९७।

इन्दौर विकास प्राधिकरण बनाम मनोहरलाल और अन्य।

(२०२०) ८ एससीसी १२९ - अनुसरण गरिएको।

पुणे नगर निगम और अन्य बनाम हरकचंद मिसिरीमल सोलंकी और अन्य। (२०१४) ३ एससीसी १८३: [२०१४] (१) एससीआर ७८३ - सन्दर्भित।

केस लाउ रेफरेन्स

सिभिल अपिलेट क्षेत्राधिकार: सिभिल अपील नं. १९८७ *of* २०२३।

दिल्ली उच्च अदालत, नयाँ दिल्लीको १५.०१.२०१८ को फैसला र आदेशबाट डब्लुपी (सी) नं. १२१४३ *of* २०१५।

श्रीमती सुजीता श्रीवास्तव, एडव्ह. अपीलकर्ताको लागि।

श्रीमती ऐश्वर्य भाटी, एएसजी, श्रीमती मृदुला रे भारद्वाज, श्रीकांत नीलप्पा टेर्डल, भुवन कपूर, सारंश कुमार, दिग्विजय दाम, श्रीमती शिविका मेहरा, डा. एन. विसाकामूर्ति, एडव्ह. प्रत्यर्थीहरूको लागि।

अदालतको फैसला दिइएको थियो

म.र. शाह, जे. द्वारा

१. दिल्ली उच्च अदालत, नयाँ दिल्लीको १५.०१.२०१८ को अपील गरिएको फैसला र आदेशबाट असन्तुष्ट भई, जसले रिट निवेदन (सी) नं. १२१४३ of २०१५ मा उचित क्षतिपूर्ति र भूमि अधिग्रहण, पुनर्वास र पुनर्स्थापनामा पारदर्शिता अधिनियम, २०१३ (यसपछि "ऐन, २०१३" भनिनेछ) को दफा २४(२) अनुसार विषयगत जमिनको अधिग्रहण समाप्त भएको घोषणा गरेको छ, तर उच्च अदालतले यो पनि टिप्पणी र निर्णय गरेको छ कि मूल रिट निवेदक ऐन, २०१३ अनुसार क्षतिपूर्तिको हकदार हुनेछ, एनसीटी दिल्लीको भूमि र भवन विभाग र अन्य संस्थाहरूले यस अदालतमा यो अपील दायर गरेका छन्।

२. उच्च अदालतबाट जारी गरिएको अपील गरिएको फैसला र आदेशबाट, यो देखिन्छ कि उच्च अदालतमा विभागको यो विशिष्ट मुद्दा थियो कि विषयगत जमिनको कब्जा लिइसकेको छ। तर त्यसपछि यस अदालतको पुणे नगर निगम और अन्य बनाम हरकचंद मिसिरीमल सोलंकी और अन्य मुद्दामा (२०१४) ३ एससीसी १८३ को फैसला र क्षतिपूर्ति भुक्तानी नगरिएको आधारमा भर परेर, उच्च अदालतले रिट निवेदन स्वीकृत गरेको छ र ऐन, २०१३ को दफा २४(२) अनुसार विषयगत जमिनको अधिग्रहण कारबाही समाप्त भएको घोषणा गरेको छ। तर, जुन जमिनको प्रश्न छ त्यो पहिलेदेखि नै लाभग्राही विभागले प्रयोग गरिरहेको थियो, उच्च अदालतले निर्देशन दिएको छ कि मूल रिट निवेदकले नयाँ ऐन अनुसार क्षतिपूर्ति पाउनेछ।

यसरी, उच्च अदालतले यो पनि स्वीकार गरेको छ कि विषयगत जमिनको कब्जा पहिले नै लिइसकेको थियो र विभागले त्यो जमिन प्रयोगमा पनि ल्याइसकेको थियो। मूल रिट निवेदकले पनि यसलाई स्वीकार गरेका थिए र त्यसैले उनले ऐन, २०१३ अनुसार क्षतिपूर्ति पाउनुपर्ने माग गरेका थिए। जब विषयगत जमिनको कब्जा लिइसकेको थियो र वास्तवमा २०१३ को ऐन लागू हुनुअघि नै प्रयोगमा ल्याइसकेको थियो, यस अदालतको इन्दौर विकास प्राधिकरण बनाम मनोहरलाल और अन्य मुद्दा (२०२०) ८ एससीसी १२९ मा प्रतिपादित कानुन अनुसार, कुनै पनि अधिग्रहण समाप्त हुने अवस्था आउँदैन। यस्तो अनुच्छेद ३६६ मा निम्नानुसार उल्लेख र निर्णय गरिएको छ:

"३६६. माथिको छलफलको आधारमा, हामी प्रश्नहरूको जवाफ यसरी दिन्छौं:

३६६.१. दफा २४(१)(क) को प्रावधान अनुसार, यदि २०१३ ऐनको प्रारम्भ मितिमा १-१-२०१४ सम्ममा पुरस्कार नगरिएको भए, कारबाही समाप्त हुँदैन। क्षतिपूर्ति २०१३ ऐनको प्रावधानअनुसार निर्धारण गरिनुपर्छ।"

३६६.२. यदि पाँच वर्षको समय सीमाभित्र अदालतको अन्तरिम आदेशले समेटिएको अवधिलाई बाहेक गरी पुरस्कार दिइएको छ भने, जुन १८९४ ऐन खारेज भएको छैन, त्यसरी नै २०१३ ऐनको दफा २४(१)(ख) अनुसार कारबाही अगाडि बढ्नेछ।

३६६.३. दफा २४(२) मा "वा" शब्द प्रयोग गरिएको छ जुन "नभए" वा

"र" को रूपमा पढ्नुपर्छ। २०१३ ऐनको दफा २४(२) अनुसार भूमि अधिग्रहण कारबाही समाप्त हुने अवस्था त्यही आउँछ जब ऐन लागू हुनुभन्दा पाँच वर्ष वा बढी अगाडिदेखि निकायको निष्क्रियताका कारण जमिनको कब्जा लिइएको छैन र क्षतिपूर्ति पनि भुक्तानी गरिएको छैन। अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा, यदि कब्जा लिइएको छ तर क्षतिपूर्ति भुक्तानी गरिएको छैन भने त्यहाँ कुनै समाप्ति हुँदैन। त्यसैगरी, यदि क्षतिपूर्ति भुक्तानी गरिएको छ तर कब्जा लिइएको छैन भने पनि त्यहाँ कुनै समाप्ति हुँदैन।

३६६.४. २०१३ ऐनको दफा २४(२) को मुख्य भागमा प्रयोग गरिएको "भुक्तानी" शब्दले अदालतमा क्षतिपूर्तिको जम्मा गर्नेलाई समावेश गर्दैन। जम्मा नगरेको परिणाम दफा २४(२) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा उल्लेख गरिएको छ कि यदि बहुसंख्यक भूधनीहरूको हकमा जम्मा गरिएको छैन भने १८९४ ऐनको दफा ४ अन्तर्गत भूमि अधिग्रहणको सूचना दिएको मितिमा भएका सबै लाभग्राहीहरू (भूधनीहरू) २०१३ ऐनको प्रावधानअनुसार क्षतिपूर्तिको हकदार हुनेछन्। यदि भूमि अधिग्रहण ऐन, १८९४ को दफा ३१ अन्तर्गतको दायित्व पूरा गरिएको छैन भने, उक्त ऐनको दफा ३४ अनुसार ब्याज प्रदान गर्न सकिन्छ। अदालतमा क्षतिपूर्ति जम्मा नगर्नाले भूमि अधिग्रहण कारबाही समाप्त हुँदैन। बहुसंख्यक भूधनीहरूको हकमा पाँच वर्ष वा बढी अवधिसम्म जम्मा नगरिएको अवस्थामा, १८९४ ऐनको दफा ४ अन्तर्गत भूमि अधिग्रहणको सूचना दिएको मितिमा भएका "भूधनी"हरूलाई २०१३ ऐन अनुसार क्षतिपूर्ति भुक्तानी गर्नुपर्छ।

यदि कुनै व्यक्तिलाई १८९४ ऐनको दफा ३१(१) अनुसार क्षतिपूर्ति प्रस्ताव गरिएको छ भने, उसले दफा २४(२) अनुसार क्षतिपूर्ति भुक्तानी नगरिएको वा अदालतमा जम्मा नगरिएको भन्दै अधिग्रहण समाप्त भएको दाबी गर्न पाउँदैन। दफा ३१(१) अनुसार रकम प्रस्ताव गरिसकेपछि भुक्तानी गर्नुपर्ने दायित्व पूरा हुन्छ। जसले क्षतिपूर्ति स्वीकार गर्न अस्वीकार गरेका थिए वा बढी क्षतिपूर्तिको लागि सन्दर्भ खोजेका थिए, उनीहरूले २०१३ ऐनको दफा २४(२) अनुसार अधिग्रहण कारबाही समाप्त भएको दाबी गर्न पाउँदैनन्।

२०१३ ऐनको दफा २४(२) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशलाई दफा २४(२) को एक भागको रूपमा लिनुपर्छ, दफा २४(१)(ख) को भाग होइन।

१८९४ ऐन र दफा २४(२) अनुसार कब्जा लिने तरिका अनुसन्धान प्रतिवेदन/मेमोरेन्डम तयार गर्नु हो। १८९४ ऐनको दफा १६ अनुसार कब्जा लिइसकेपछि पुरस्कार प्रदान गरिन्छ र जमिन राज्यमा सर्न जान्छ। २०१३ ऐनको दफा २४(२) अनुसार कुनै विभाजन गरिएको छैन, किनकि कब्जा लिइसकेपछि दफा २४(२) अनुसार कुनै समाप्ति हुँदैन।

दफा २४(२) को प्रावधानले कारबाही समाप्त भएको मान्ने व्यवस्था गरेको छ, जुन त्यस अवस्थामा लागू हुन्छ जब २०१३ को ऐन लागू हुनुभन्दा पाँच वर्ष वा बढी अगाडिदेखि निकायको निष्क्रियताका कारण अधिग्रहण कारबाहीको सिलसिलामा कब्जा लिन र क्षतिपूर्ति भुक्तानी गर्न असफल भएको छ। अदालतबाट जारी अन्तरिम आदेशको अवधिलाई पाँच वर्षको गणनामा समावेश गरिनु हुँदैन।

२०१३ ऐनको दफा २४(२) ले भूमि अधिग्रहणको टुंगिएको कारबाहीको वैधतालाई चुनौती दिने नयाँ कारबाही सृजना गर्दैन। दफा २४ २०१३ ऐन लागू हुँदाका बखत म्याद बाँकी रहेको अधिग्रहण कारबाहीमा मात्र लागू हुन्छ। यसले समय सीमा गुज्रिसकेका दाबीहरूलाई पुनर्जीवित गर्दैन र टुंगिएका कारबाहीहरूलाई पुनः खोल्दैन वा भूधनीहरूलाई कब्जा लिने तरिका वा क्षतिपूर्तिलाई अदालतमा होइन खजानामा जम्मा गर्ने विधिको वैधतामाथि प्रश्न उठाउन दिँदैन ताकि अधिग्रहणलाई बदर गर्न सकियोस्।

३.३. माथिको विचार र २०१३ को ऐनको दफा २४(२) अनुसार अधिग्रहण समाप्त हुने अवस्था नआउने भएकाले, मूल रिट निवेदकले ऐन, २०१३ अनुसार क्षतिपूर्ति पाउने हकदार हुने छैन। यस परिस्थितिमा उच्च अदालतबाट जारी गरिएको फैसला र आदेश बदर गर्नुपर्ने देखिन्छ। किनकि कुनै पनि पीडित व्यक्तिलाई उपचारको अधिकार उपलब्ध छ। यी वर्तमान अपीलहरू यसरी नै छन्।

४. माथिको विचार र कारणहरूका आधारमा, यो वर्तमान अपील सफल भएको छ। उच्च अदालतबाट जारी गरिएको फैसला र आदेश यस अनुसार बदर गरिएको छ। प्रत्यर्थी नं. १ ले उच्च अदालतमा दायर गरेको मूल रिट निवेदन यसरी खारेज गरिएको छ।

यसरी वर्तमान अपील स्वीकृत गरिएको छ। तर, मुद्दाको तथ्य र परिस्थितिहरूका आधारमा खर्चको आदेश जारी गरिने छैन।

कुनै पनि विचाराधीन निवेदनहरू भए, तिनीहरू पनि यसरी निपटाइएका छन्।

निधि जैन
(अभिषेक अग्निहोत्री, एलसीआरएद्वारा सहायता प्राप्त)
अपील स्वीकृत।